

Magyarország nemzetiségi összetételének változása a II. világháborút követő években

© OLASZ Lajos

Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged

olasz@jgypk.u-szeged.hu

A világháborút követően alapvető változások következtek be Magyarország nemzetiségi összetételében, a nemzeti kisebbségek létszámát, összlakosságon belüli arányát és térbeli elhelyezkedését illetően. A háború előtti, 1941-es népszámlálás során a nemzetiségi nyelveket anyanyelvüként beszélők aránya a trianoni országterületre vetítve 7% volt, 1949-ben, a következő felmérés során már csak 1,2% körül alakult. Ugyanezen idő alatt a magukat, a nemzeti kisebbségek közé sorolók aránya 3,9%-ról 0,6%-ra csökkent (Mészáros, 1993:30-34). A háború utolsó hónapjaiban, a katonai eseményekkel összefüggésben nagy mértékű népességvándorlás bontakozott ki. A háborút követő években különböző kül- és belpolitikai kényszerek (német kitelepítés, szlovák–magyar lakosságcsere) indítottak újabb jelentős migrációs hullámokat. Az 1940-es évek végén a belső gazdasági, társadalmi változások, a szovjet típusú rendszer, a politikai diktatúra kiépülése hatására tovább csökkent a magát nemzetiségként deklaráló népesség aránya. A gazdasági viszonyok radikális változása (államosítás, szövetkezetesítés, erőtet iparfejlesztés), a településszerkezet gyors átalakulása tovább fokozta az etnikai közösségek meggyengülését, bomlását (Huber, 2004:43).

A legnagyobb veszteségeket a magyarországi németység szenvedte el. A háború utolsó hónapjaiban a szovjet csapatok elől nagy számú német lakos menekült nyugatra, többségükben helyi tisztségviselők, közalkalmazottak módosabb polgárok. A német hatóságok szervezett evakuálást is terveztek, a gyors szovjet előre nyomulás miatt azonban ez elsősorban csak az Észak-Dunántúl egyes településeire terjedt ki. 1945 folyamán mintegy 40-50.000 német hagyta el az országot nyugat felé. A megszálló szovjet hadsereg a német lakta településekről 60-65.000 főt gyűjtött össze, kényszermunkára (férfiakat és nőket egyaránt). A transzportok összeállítását a szovjet katonai szervek a magyar hatóságok bevonása nélkül hajtották végre. A korabeli szóhasználat szerint „malenkij robot”-ra elhurcolt németek közül 15-20.000 fő nem került vissza Magyarországra (Bottlik, 2002:197; Föglein, 2006:38).

A háborút követően az új magyar kormány, más kelet-európai államokhoz hasonlóan, szovjet ösztönzésre, a német lakosok egy részének szervezett kitelepítését kérte. A magyar vezetés az egyéni felelősség megállapítása alapján a Volksbund és a Waffen SS tagjait, támogatóit, illetve a német politikai közösséghez való tartozásukat különböző formában demonstráló (pl. magyarosított vezetéknevüket visszanevetesítő) nemzetiségi lakosokat kívánta kiutasítani. A politikai okok mellett, a kitelepítési szándékot az is motiválta, hogy az ország nagyszámú vagyontalan lakóját, illetve a szomszédos államokból Magyarországra menekülő nincsteleneket az elkobzott német vagyonból akarták lakáshoz, földhöz, megélhetéshez juttatni. A kormány az 1941-es népszámlálás idején összeírt 475.000 német lakosból 1945 tavaszán 300.000 főre, majd az egyedi felülvizsgálatok eredményeit is figyelembe véve, a nyár folyamán 200.000 főre becsülte a kitelepítésnél számításba vehető németek számát (Tilkovszky, 1998:128).

A győztes nagyhatalmak a potsdami értekezleten elfogadták a német nép kollektív felelőségének elvét. Erre hivatkozva, a Magyarországon működő Szövetséges

Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke az összes német lakos kitelepítését rendelte el. Ennek nyomán 1945. december 29-én kormányrendelet született (12.330/1945. M. E.) a németység teljes kitelepítéséről. 1946. január és december között 135.655 lakost költöztettek át Németország nyugati, az amerikai hadsereg által megszállt zónájába. Az év folyamán a magyar hatóságok a szabályozást valamelyest enyhítették, elsősorban azokra vonatkozóan, akik 1941-ben német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Egyéni eljárások során 94.345 fő kapott mentességet, a kitelepítés és a vagyonkorlátozás alól. 1947 áprilisától további 51.560 főt telepítettek ki Németország szovjet ellenőrzés alatt álló keleti területére. Ezt követően a szervezett kitelepítés leállt. Német források szerint 1945 és 1947 között összesen 213.196 magyarországi német került ki Németországba, ez a szám azonban az önként távozók egy részét is tartalmazza. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1949-ben 1477 településen 236.548 német nemzetiségű lakos maradt az országban, ami az 1941-es népszámláláshoz viszonyítva 50%-os veszteséget jelentett (Fehér, 1993:70; Tóth, 1993:187-188).

A nagyarányú kitelepítés és a megüresedett földekre, házakba való magyar betelepítés nyomán a hagyományos etnikai térszerkezet jelentős mértékben átalakult. A korábban viszonylag zárt egységet alkotó nagyobb etnikai tömbök felbomlottak, több kisebb nemzetiségi körzetre töredezték, egyes régiókban szétaprózódó szórványjelleg, kis etnikai szigetek alakultak ki. A korábban döntően német települések vegyes lakosságúvá váltak. Baranya megyében a korábbi 35%-ról 17%-ra, Tolna megyében 28%-ról 8%-ra, Bács-Bodrog megyében 27%-ról 11%-ra csökkent a német lakosság aránya. A kitelepítés okozta trauma mellett, az országban maradó németiséggel szemben súlyos gazdasági és politikai szankciókat vezettek be. Az 1941-es állapotokhoz képest a német lakosság 638.337 hold földjének 77%-át kisajátították vagy elkobozták. Hasonló sorsra jutott a mintegy 60.400 házingatlan 74%-a is. Az elvesztett földek és házak 63%-át az ország más vidékeiről áttelepített szegény magyar családoknak juttatták, a többit a határon túlról érkező menekült vagy kitelepített magyarok kapták (Tóth, 1993:53-60, 76-80; Huber, 2004:49).

Az 1950. március 25-én kiadott minisztertanácsi rendelet (84/1950. M. T.) a magyarországi németekkel kapcsolatban minden korábbi kényszerintézkedést és jogkorlátozást hatályon kívül helyezett. A kárpótlást vagy az elkobzott vagyon visszaszámaztatását átfogóan nem rendezte. Élve a lehetőséggel 10.553 kitelepített kérte hivatalosan a visszaköltözés engedélyezését, mintegy további 10.000 fő pedig titokban visszaszökött. A kis csoportokban visszatérők azonban eredeti lakhelyükre, foglalkozásukba már nem tudtak visszakerülni. Általában a magyar többségű városok iparvállalatai, bányái kínáltak megélhetési lehetőséget, falun pedig az etnikailag vegyes összetételű szövetkezetek. Mindez erős asszimilációs hatást gyakorolt (Takács, 1996:77; Tóth, 1993:192).

A háborút követő években jelentős mértékben csökkent a szlovák nemzetiség létszáma, és változások történtek területi eloszlásában is. A csehszlovák kormány 1945-ben az országban élő összes magyar lakos kitelepítését kezdeményezte, a kollektív felelősségük kimondása mellett. A szövetséges nagyhatalmak ezt elutasították, engedélyezték viszont egy lakosságcsere végrehajtását. A csehszlovák hatóságok által indított propaganda nyomán, a jobb megélhetés reményében és a nemzeti identitáshoz való ragaszkodástól motiválva 1947. április és 1948. december között 73.273 magyarországi szlovák települt át önkéntesen Csehszlovákiába, ahonnan ugyanakkor 89 660 magyart költöztettek át Magyarországra. A kitelepülő szlovákok mintegy fele a Dél-Alföldről, Békés és Csanád megyéből távozott. A

magyar betelepülők közül azonban csak kevesen érkeztek oda, mert a kiköltöző szlovákok után nem maradt annyi ház- és földingatlan, ahol nagyobb számban megtelepedhettek volna. Míg a felvidéki magyarok 109.294 hold földet hagytak hátra Csehszlovákiában, a távozó szlovákok után csak 52.069 hold maradt. A nagyszámú szegény mezőgazdasági munkás lakta Dél-Alföld a betelepülők számára nem biztosított megfelelő megélhetési lehetőséget, ezért az ide érkezők egy része is rövid időn belül tovább költözött. A felvidéki magyarság többsége a Dél-Dunántúlon, a kitelepített németek helyén kapott új otthont. Békés megyében öt, Csanád megyében pedig hat településre érkeztek felvidéki magyarok, Baranyában viszont 21, Tolnában 27 településen kaptak elhelyezést (Vadkerty, 2001:303-304; Kugler, 1996:48-49).

A Dél-Alföld etnikai arányai így csak kisebb mértékben változtak, a korábbi homogén szlovák nemzetiségi települések azonban így is etnikailag vegyessé váltak. A mindez ideig zárt nemzetiségi közösségek, a több száz éves etnikai tradíciók gyors bomlásnak indultak. A lakosságcsere nyomán változások következtek be a régió vallási térszerkezetében is. A döntően evangélikus szlovákok közé katolikus vagy református magyarok érkeztek. Mindez tovább erősítette a hazai szlovákság körében már korábban is jelentkező asszimilációs trendeket. A lakosságcsere során a nemzetiség legaktívabb, identitásához leginkább ragaszkodó része távozott, köztük számos értelmiségi. Maradt elsősorban a közéletben kevésbé aktív, a magyar társadalomba jobban beintegrálódott réteg, amely kevesebb hangsúlyt helyezett a nemzetiségi különállás kifejezésére, illetve az anyanyelv használatára (Gyivicsán & Krupa, 1998:104; Tilkovszky, 1998:144).

A háborút követő időszakban, különösen a békeszerződés aláírásáig a győztes államnak számító Jugoszlávia, a megszálló szovjet erők támogatásával komoly nyomást gyakorolt a magyarországi délszláv kisebbség pozíciónak erősítése érdekében. A délszláv népek közül a szerbek nemzetiségi öntudata láthatóan erősödött, a mindössze 5.000 fő körüli számuk ellenére a szerb etnikai tér bizonyos mértékig bővült. A horvátok és szlovének esetében viszont komoly félelem jelentkezett egy esetleges kitelepítés vagy lakosságcsere miatt. A jugoszláv kormány 1946-ban hivatalosan fel is vetette egy 40-40.000 főt érintő lakosságcsere lehetőségét, a békekötés után azonban már nem ragaszkodott ehhez. A horvát és szlovén lakosság ennek ellenére igyekezett belesimulni a magyar társadalomba. Az 1949-es népszámlálás időszakában az 5.158 szerb anyanyelvű lakos 81%-ban ragaszkodott a szerb nemzetiséghez, a 20.423 horvát közül viszont csak 20%, a 4.473 fős szlovén közösségből pedig 15% vallotta magát nemzetiséginek (Mészáros, 1993:30-34; Stipkovics, 1994:96-101).

A Szovjetunió és Jugoszlávia között kialakuló politikai ellentét nyomán, Sztálin nyomására a magyar kormány megszakította kapcsolatait a délszláv állammal. A hazai délszláv kisebbséget ettől kezdve politikailag megbízhatatlannak tekintették. A déli határ mentén már 1948-ban megkezdődtek az internálások, 1950 elején pedig összeírták az egész délszláv lakosságot, és tömegesen telepítették át őket az ország belsejében létesített táborokba. Ezzel párhuzamosan magyar betelepítések történtek, elsősorban közalkalmazottak és ipari munkások érkeztek a térségbe. A táborokból évekkel később kiszabadulók nem térhettek vissza eredeti lakóhelyikre, a határtól csak 60-80 km-nél távolabb telepedhettek le. Csökkent a nemzetiségi oktatási intézmények száma. A határ menti régiókban felgyorsult a szövetkezetek szervezése, minden mezőgazdasági és ipari tulajdont társadalmi (állami) ellenőrzés alá igyekeztek vonni (Fehér, 1993:147-148).

A német kitelepítés és más kényszerintézkedések a többi magyarországi nemzetiség körében is félelmet keltett. Számos hír terjedt el a románok, horvátok

szlovének esetleges kitelepítéséről, illetve a szlovákság teljes áttelepítéséről. A kialakult helyzetben a nemzetiségi lakosság egy jelentős része igyekezett elhallgatni, leplezni etnikai hovatartozását. A következő népszámlálás során nemzetiségét tekintve számos kisebbségi lakos magyarnak vallotta magát. Az anyanyelvüket sokan magyarként határozták meg, és a valódi anyanyelvet csak a beszélt idegen nyelvek között említették, de voltak, akik még ott sem (Boros, 2011:204-205; Fehér, 1993:142).

Mindennek következtében, az 1949. évi népszámlálás során az előző, 1941-es összeíráshoz képest 632.293 főről 114.597 főre (82%-kal) csökkent a magukat nemzetiségi anyanyelvűnek vallók aránya. Ugyanilyen mértékben szűkült a nemzetiségi kötődést bevallók aránya is, 361.945 főről 64.989 főre. 1949-ben mindössze 22.455 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, 25.988 szlováknak, 30.054 délszlávnak, 14.713 románnak. Az 1941-es adatokhoz viszonyítva a németek esetében mindössze 95,3%-os, a szlovákoknál pedig 66%-os volt a visszaesés, amit a migrációs folyamatok önmagukban nem indokoltak. Különösen, hogy a KSH a napi nyelvhasználatra alapozó becslésében mintegy 250.000 német, 120.000 szlovák, 90.000 délszláv és 30.000 román lakossal számolt. A nemzetiséghez való tartozást vállalók száma a szerb és a román kisebbség esetében kis mértékben emelkedett, a többi nemzetiség esetében jelentősen csökkent. Az anyanyelvhez hasonlóan a nemzeti hovatartozásra vonatkozó adatoknál is a németek esetében volt a legnagyobb a visszaesés 302.198 főről 2617 főre (Mészáros, 1993:30-34; Föglein, 2006:44-48).

Nemzetiségek létszámának változása 1941-1949 között

	Anyanyelv			Nemzetiség		
	1941	1949	Fogyás (%)	1941	1949	Fogyás (%)
Német	475 491	22 455	95,3	302 198	2617	99,1
Szlovák	75 877	25 988	65,6	16 677	7808	53,2
Horvát	37 885	20 423	46,1	4177	4106	1,7
Szerb	5442	5158	5,2	3629	4190	+ 15,5
Szlovén	4816	4473	7,1	2058	666	67,6
Román	14 142	14 713	+ 4,0	7565	8500	+ 12,4
Együtt	613 653	93 210	84,8	336 304	27 887	91,7
Egyéb	27 983	14 161	49,4	33 869	34 674	+ 2,4
Összes	641 636	107 371	83,3	370 173	62 561	83,1

(MÉSZÁROS 1993, 30–34.)

A görög polgárháború időszakában, 1948-ban-ban mintegy 10-12-000 menekültet fogadott be Magyarország. A hazai görögség ekkorra már jórészt asszimilálódott. Budapesten egy külön kolóniát hoztak létre az újonnan érkezőknek. A Dohánygyár területén 400 család részére alakítottak ki lakóépületeket. További 400 család részére egy új falut (Beloianisz) építettek. A menekültek kezdetben viszonylag zárt közösségben éltek, részben politikai okokból, részben a nyelvi nehézségek miatt. Valódi nemzetiségi közösségek azonban egyik helyen sem alakultak ki, mert a családok Görögország különböző régióiból érkeztek, szokásaik, hagyományaik jelentősen különböztek egymástól. Helyzetük inkább a politikai emigránsokéra emlékeztetett, mint sem egy nemzeti kisebbségre. A következő években sokan elhagyták az országot, tovább utaztak Európa más államaiba, illetve az otthoni viszonyok normalizálódása után repatriáltak (Caruha, 1998:18-19).

A háborút követő években sajátos változást hozott az ország nemzetiségi összetételében a mintegy 350 000 magyar menekült érkezése, amely tovább növelte a többségi arányt. A magyar menekültek vagy áttelepülők jelentős része azonban a hazai életformától, jelentősen eltérő szokásokkal rendelkezett. A kényszermigráció és a különböző korlátozó intézkedések nyomán kialakult helyzetben nemcsak a többségi magyarság és a nemzeti kisebbségek között keletkeztek konfliktushelyzetek, hanem bizonyos esetekben a különböző magyar migráns csoportok is bizalmatlanul viszonyultak egymáshoz. A Dél-Dunántúl három megyéjébe, a kitelepített németek helyébe összesen 83.821 magyar telepese érkezett, köztük 17.356 felvidéki magyar és 13.453 Jugoszláviából elűzött bukovinai székely. A határon túlról áttelepülőket nemcsak a helyen lakó németek, hanem a térségben élő, vagy az Alföldről ide költöző hazai magyar lakosság is bizonyos fenntartásokkal fogadta (Csupor, 1987:163-169; Kugler, 1996:59).

Az 1949 után kiépülő szovjet típusú rendszer újabb gazdasági, társadalmi és politikai kényszerintézkedésekkel tovább korlátozta a nemzetiségi lét feltételeit. A sztálini ideológia elutasította, hogy a nemzeti kötelék progresszív közösség-szervező tényező. A hivatalos nemzetiségpolitikában az automatizmus elve érvényesült, amely a nemzetiségek gyors társadalmi, és fokozatos kulturális beolvadásával számolt. Az anyanyelv használatát nem korlátozták, minden más téren azonban a központilag preferált „szocialista értékeknek” kellett érvényesülniük. Komoly csapást jelentett a nemzeti közösségek összetartására, a nemzetiségi tradíciók fenntartására az 1940-es évek végén a társadalmi egyesületek, civil szervezetek tömeges felszámolása, melynek következtében számos kistelepülés művelődési lehetőség, kulturális infrastruktúra nélkül maradt. A társadalomra nehezedő politikai nyomás, az önszerveződés és az érdekképviselő hiánya, az állampolgári jogok korlátozása teljességgel kiszolgáltatottá tette az embereket, az állami homogenizációs törekvésekkel szemben.

Hasonlóan súlyos következményekkel járt az etnikai jelleg megőrzése, kisebbségi kultúrák és hagyományok ápolása szempontjából az egyházak ellen induló politikai támadás, a felekezeti iskolák államosítása, az egyházak társadalmi tevékenységének korlátozása, a papság üldözése. Ez elsősorban a szerbek és románok számára jelentett komoly törést, hiszen az ortodox egyháznak kiemelt szerepe volt a nemzetiségi kultúra ápolásában, az identitástudat fenntartásában. Az intézkedéseket azonban más felekezetek hívei is megszenvedték. A pálos rend kiutasítása elsősorban a hazai lengyelek számára jelentett érzékeny veszteséget. Az örmény katolikus egyházközösség tevékenységének korlátozásával a szórványban élő örmények közösségi életének és hagyományőrzésének lehetőségei beszűkültek (Sasvári, 2004:153).

Negatív hatást gyakorolt a magyarországi nemzetiségi közösségek fennmaradására, identitásuk megőrzésére az 1949-ben induló erőszakos tsz-esítés. A szövetkezetek vegyes etnikai összetételűek voltak, melyekben nemcsak a helyi magyarok, hanem a központilag kiküldött vezetők vagy a gépállomások személyzete révén más térségek többségi lakói is helyet kaptak. A szövetkezetek létrehozásával eltűnt a faluból az a módosabb gazda réteg, amely anyagiakkal és társadalmi presztízsével is komoly szerepet vállalt a kulturális sajátosságok őrzésében a közösségek összetartásában. A családi gazdálkodás, az ipari és kereskedelmi vállalkozások felszámolásával megszűnt a nemzetiségi nyelvek közösségi kommunikációs funkciója, és használatuk visszaszorult a magánszférába (Gyivicsán & Krupa, 1998:21-22).

A korszak erőltetett iparfejlesztése jelentős számú nemzetiségi munkaerőt vonzott. Ösztönözte a városba vándorlást a szövetkezetesítés, a parasztságra nehezedő beszolgáltatási kötelezettség, és a módosabb birtokosok (kulákok) elleni politikai fellépés is. A nemzetiségek körében azonban az ipari munkásság aránya csak nagyon lassan emelkedett, mert a városba költözők általában gyorsan asszimilálódtak, de legalábbis igyekeztek elhallgatni, leplezni etnikai kötődésüket. Ezek a folyamatok súlyos csapást mértek a korábban autonóm paraszti (falusi) társadalomra. A zárt etnikai közösségek felbomlottak. A nagyarányú városba vándorlás (egy évtized alatt a szlovákok 28%-a költözött városba) alapvetően megváltoztatta az etnikai arányokat, és gyorsította többségi nemzetbe való részleges vagy teljes beolvadást. Az 1950-es évek közepén a 3257 magyarországi településből csak 323 községben (222 német, 52 délszláv, 34 szlovák, 7 román) volt 20%-felett a nemzetiségek aránya. Országosan 82 települést tartottak nyilván, ahol a nemzetiségek többséget alkottak, arányuk meghaladta az 50%-ot (42 német, 22 délszláv, 14 szlovák és 3 román). A nemzetiségi identitás megőrzése szempontjából elsősorban itt voltak kedvezőek a feltételek (Szarka, 2004:89; Tóth, 2003:203).

Összegezve, a második világháborúval összefüggő menekült hullám, illetve a kényszermunkára való hurcolás már önmagában is jelentős veszteséget okozott az ország nemzetiségi lakosságának. A német kisebbséggel szembeni kényszerintézkedések, a kitelepítés, a csehszlovák fél által kikényszerített lakosságcsere, valamint más külső hatások által kiváltott népeességmozgások folytán az ország nemzetiségek aránya a korábbi felére csökkent. Ezek a folyamatok, valamint a szomszéd államokból elüldözött magyarok érkezése alapvetően megváltoztatta az ország etnikai térszerkezetét. A szovjet típusú diktatúra kiépülése, a mezőgazdaság kollektivizálása, az államosítások, az erőltetett iparfejlesztés, valamint a társadalmi és kulturális mozgástér beszűkülése, az egyházak és a civil szféra elleni fellépés tovább nehezítette a nemzetiségek létfeltételeit. A politikai homogenizációs törekvések, illetve a szocialista rendszer kiépülését kísérő társadalmi, gazdasági folyamatok gyorsították a nagyobb etnikai tömbök szétesését, a hagyományos közösségi életforma felbomlását és a folyamatos elvándorlást, ami jelentős mértékben befolyásolta a nemzetiségi identitás háttérbeszorulását és az asszimiláció kiterjedését.

Irodalomjegyzék

- BOROS Ferenc (2011): *A magyar-szlovák kérdés történeti kontextusban*. Budapest: Hantken.
- BOTTLIK Zsolt (2005): A szerb etnikai tér változásai a XX. században, a mai Magyarország területén. *Kisebbségkutatás*, 14 (2), 222-228.
- CARUHA Vangelió (1998): *Magyarországi görögök*. Budapest: Körtánc Füzetek.
- CSUPOR Tibor (1987): *Mikor Csíkból elindultam*. Magyarország felfedezése. Budapest: Szépirodalmi.
- FEHÉR István (1993): *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei, 1945-1990*. Budapest: Kossuth.
- FÖGLEIN Gizella (2006): *Etnikum és educatio*. Budapest: Napvilág.
- GYIVICSÁN Anna, & KRUPA András (1998): *A magyarországi szlovákok*. Budapest: Press Publica.
- HUBER Ágnes (2004): Fejlődési tendenciák a magyarországi németek azonosságtudatában. In: Jung Horti Judit (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből* (pp. 43-74). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

- KUGLER József (1996): A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csongrád megyében. *Regio*, 7 (4), 47-73.
- MÉSZÁROS Árpád (szerk.) (1993): *Az 1990. évi népszámlálás. Demográfiai adatok I. kötet.* Budapest: KSH.
- SASVÁRI László (2004): Adatok a magyarországi örmények történetéhez. In: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény ruszin nemzetiségek néprajzából* (pp. 147-160). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- STIPKOVICS Ferenc (1994): A Rába menti szlovének történetéből. *Regio*, 5 (2), 91-105.
- SZARKA László (2004): *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák.* Budapest: Lucidus.
- TAKÁCS Katalin (1996): Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. *Régio*, 7 (4), 74-104.
- TILKOVSKY Loránt (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Debrecen: Csokonai.
- TÓTH Ágnes (1993): *Telepítések Magyarországon 1945-1948 között.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- TÓTH Ágnes (szerk.) (2003): *A pártállam és a nemzetiségek, 1950-1973.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- VADKERTY Katalin (2001): *A kitelepítéstől a reszlovakizációig.* Pozsony: Kalligram.